

OILADA BOLALARDA MAS'ULIYAT HISSINI YOSH XUSUSIYATLARIGA KO'RA RIVOJLANTIRISH

N.T.Norimbetova¹ 

Mas'ul muallif: Norimbetova Nilufar Turg'un qizi, Ipak yo'li va innovatsiyalar universiteti "Pedagogika Psixologiya va umumta'lim fanlari" kafedrası o'qituvchisi.

e-mail:
norimbetovanilufar96@gmail.com

Accepted: 01 Oktabr 2026
Published: 01 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Norimbetova, N. T. OILADA BOLALARDA MAS'ULIYAT HISSINI YOSH XUSUSIYATLARIGA KO'RA RIVOJLANTIRISH / N. T. Norimbetova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 69–71.

1. Ipak yo'li va innovatsiyalar universiteti "Pedagogika Psixologiya va umumta'lim fanlari" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada oilada bolalarda mas'uliyat hissining yosh bosqichlariga ko'ra rivojlanish xususiyatlari psixologik jihatdan tahlil qilingan. Mas'uliyatning shakllanishi bir yo'la sodir bo'ladigan jarayon emas, balki maktabgacha, kichik maktab, o'smirlilik va o'spirinlik davrlarida turli psixologik mexanizmlar-taqlid, hissiy xavfsizlik, interiorizatsiya, mustaqillik ehtiyoji-orqali izchil amalga oshadigan uzoq muddatli rivojlanish jarayoni sifatida ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda turli ilmiy bazalardagi manbalarga tayanilgan holda har bir yosh bosqichi uchun xos bo'lgan yetakchi psixologik mexanizm alohida tahlil qilingan. Shuningdek, ota-onalar ko'p yo'l qo'yadigan xatolar-bolaga yoshiga mos kelmaydigan talab qo'yish yoki, aksincha, mas'uliyatni uzoq vaqt unga yuklamaslik-ilmiy tadqiqotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: mas'uliyat, bola, oila tarbiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, interiorizatsiya, mustaqillik ehtiyoji, ota-ona talablari, o'z-o'zini tartibga solish.

РАЗВИТИЕ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ С УЧЁТОМ ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье психологически проанализированы особенности развития чувства ответственности у детей в семье в соответствии с возрастными этапами. Формирование ответственности рассматривается не как одномоментный процесс, а как длительный процесс развития, последовательно осуществляемый через различные психологические механизмы-подражание, эмоциональную безопасность, интериоризацию, потребность в самостоятельности-в дошкольном, младшем школьном, подростковом и юношеском периодах. В исследовании на основе источников из различных научных баз отдельно проанализирован ведущий психологический механизм, характерный для каждого возрастного этапа. Также на основе научных исследований освещены типичные ошибки родителей-предъявление требований, не соответствующих возрасту ребёнка, или, наоборот, длительное возложение на него ответственности.

Ключевые слова: ответственность, ребёнок, семейное воспитание, психология возрастных периодов, интериоризация, потребность в самостоятельности, требования родителей, саморегуляция.

DEVELOPING A SENSE OF RESPONSIBILITY IN CHILDREN WITHIN THE FAMILY ACCORDING TO AGE-RELATED CHARACTERISTICS

Abstract. The article provides a psychological analysis of the developmental characteristics of the sense of responsibility in children within the family according to age stages. The formation of responsibility is considered not as a simultaneous process, but as a long-term developmental process consistently implemented through various psychological mechanisms-imitation, emotional security, internalization, and the need for independence-during preschool, primary school, adolescence, and youth. Based on sources from various scientific databases, the leading psychological mechanism specific to each age stage is analyzed separately. In addition, typical parental mistakes-making demands that do not correspond to the child's age or, conversely, not assigning responsibility to the child for a long time-are covered on the basis of scientific research.

Keywords: responsibility, child, family upbringing, developmental psychology, internalization, need for independence, parental demands, self-regulation.

Kirish.Bola shaxsining ijtimoiy va psixologik jihatdan barkamol rivojlanishida oila muhim tarbiyaviy muhit hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarda mas'uliyat hissining shakllanishi ularning mustaqil qaror qabul qilishi, o'z xatti-harakatlarining natijasini anglay olishi, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi va oilaviy hamda ijtimoiy munosabatlarda o'z o'rnini tushunishi uchun muhim psixologik-pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi. Mas'uliyat tayyor holda shakllanmaydi, balki bolaning yoshiga, individual xususiyatlariga, oiladagi tarbiya uslubiga va kundalik faoliyat tajribasiga mos ravishda bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Bolaning yosh davrlari o'ziga xos psixologik ehtiyojlar va imkoniyatlar bilan tavsiflanadi. Maktabgacha yoshda mas'uliyat, avvalo, oddiy topshiriqlarni bajarish, shaxsiy buyumlarini tartibga keltirish, oilaviy qoidalarga rioya qilish kabi kundalik faoliyatlar

orqali shakllansa, kichik maktab yoshida o'quv vazifalarini mustaqil bajarish, o'z vaqtini rejalashtirish va berilgan topshiriq natijasiga javob berish ko'nikmalari rivojlanadi. O'smirlik davriga kelib esa mas'uliyatning mazmuni murakkablashib, shaxsiy tanlov, o'z xulq-atvorini nazorat qilish, oila a'zolari oldidagi majburiyatlarni anglash hamda o'z qarorlarining oqibatlarini baholash bilan bog'liq jihatlar kuchayadi. Shu sababli barcha yoshdagi bolalarga bir xil tarbiyaviy talablarni qo'llash o'rniga, ularning psixologik va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Oiladagi ota-ona munosabatlari va tarbiyaviy yondashuv mas'uliyat hissining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bolaga uning yoshiga mos vazifalarni ishonib topshirish, mustaqil faoliyatiga imkon berish, xatolarini konstruktiv tarzda tahlil qilish va erishgan natijalarini e'tirof etish mas'uliyatli xulq-atvorning shakllanishini qo'llab-quvvatlaydi. Aksincha, bolaning barcha ishlarini ota-ona tomonidan bajarib qo'yilishi, haddan tashqari nazorat, doimiy tanbeh yoki yosh imkoniyatlariga mos kelmaydigan yuqori talablar uning mustaqillik va mas'uliyatni o'zlashtirish jarayonini murakkablashtirishi mumkin. Demak, oilaviy tarbiyada talabchanlik va qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi muvozanat muhim ahamiyatga ega.

Mas'uliyat hissining rivojlanishi bolaning faqat muayyan vazifalarni bajarishi bilan cheklanmaydi. Ushbu sifat tarkibida o'z faoliyatini rejalashtirish, majburiyatlarni anglash, o'zini nazorat qilish, kechiktirmasdan harakat qilish, natijalarni baholash va zarur hollarda xatosini tan olish kabi psixologik komponentlar ham mavjud.

Bugungi kunda bolalarning mustaqilligi va mas'uliyatini rivojlantirish masalasi oilaviy tarbiyaning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, raqamli muhitning kengayishi, bolalarning axborotga mustaqil kirish imkoniyatlarining ortishi va kundalik faoliyat shakllarining o'zgarishi sharoitida ularda o'z vaqtini boshqarish, raqamli vositalardan oqilona foydalanish, o'qish va dam olish o'rtasidagi muvozanatni saqlash kabi yangi mas'uliyat ko'nikmalarini shakllantirish zarurati ham ortmoqda.

Gumanistik va rivojlanish psixologiyasining zamonaviy paradigmalarida insonning yetuklik darajasi uning mustaqilligi va o'z xatti-harakatlarining oqibatlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish qobiliyati bilan belgilanadi. Oilaviy mikro-jamiyat sharoitida bolada mas'uliyat hissini rivojlantirish muammosi ko'pincha empirik va spontan yondashuvlarga tayanadi. Ota-onalar va ko'p hollarda o'qituvchilar bolaning yosh xususiyatlarini hisobga olmagan holda, unga bir qator qat'iy (o'zgarimas) talablar qo'yadilar yoki aksincha, javobgarlikni yuklash jarayonini "shaxsiy yetuklik" davrigacha qoldiradilar. Bu yondashuv bolalar psixologiyasining asosiy qonunlariga zid keladi, chunki javobgarlik asosidagi yuqori aqliy funktsiyalar va ixtiyoriy mexanizmlar ma'lum yoshga bog'liq inqirozlar va ijtimoiy rivojlanish holatlari bilan uzviy bog'liqdir. Mas'uliyat - bu shaxsning shunday murakkab integrativ sifatiki, u sub'ektning ijtimoiy ahamiyatga ega qarorlar qabul qilishga, o'z harakatlarining bevosita va uzoq muddatli oqibatlarini kognitiv darajada modellashtirishga va ularning natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga intellektual va hissiy tayyorligini ifodalaydi. L.S.Vygotskiyning yuqori aqliy funktsiyalarni shakllantirish haqidagi ta'limotiga ko'ra, mas'uliyat, har qanday madaniy va ijtimoiy sifat singari, dastlab ota-onalar va bola o'rtasidagi interpsixik (tashqi, ijtimoiy) munosabatlar shaklida namoyon bo'ladi va keyin bolaning ichki intrapsixik (shaxsiy) mulkiga aylanadi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi globalashuv va raqamli transformatsiya sharoitida oilaviy ta'limdagi nomutanosiblikning kuchayishi, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi muloqotning yo'qligi, shuningdek, yoshlar orasida infantilizm (ijtimoiy yetuklik) ning o'sishi bilan izohlanadi.

Metodlar. Tadqiqot tizimli-strukturaviy-qiyosiy-tahliliy metodologiyaga asoslangan. O'smirlik va rivojlanish psixologiyasi, shuningdek, tizimli oilaviy psixoterapiya sohasidagi xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarning meta-tahlili o'tkazildi. Manbalar ma'lumotlar bazalaridan va Rossiya ilmiy iqtiboslar indeksidan (RINS), xususan, "bola avtonomiyasini qo'llab-quvvatlash", "axloqiy qadriyatlarni ichkilashtirish", "ota-onalarning haddan tashqari himoyasi" va "rivojlanishdagi nazorat lokusi" tavsiflaridan foydalangan holda tanlandi. Tahlil psixologik neoplazmalar (yangi tuzilmalar) va har bir yosh bosqichiga xos bo'lgan yetakchi faoliyat turlari o'rtasidagi bog'liqlikni tizimlashtirdi.

Natijalar va muhokama. Mas'uliyatning psixologik konstruksiyasi va uning tarkibiy qismlarining tuzilishi. Mas'uliyat bir hil sub'ektiv holat emas; uning rivojlanishi murakkab psixologik arxitektura ega. Bizning tadqiqotimiz javobgarlik hodisasining to'rtta asosiy tizimli komponentini aniqladi:

Komponent nomi	Psixologik mazmuni va vazifasi	Rivojlanish ko'rsatkichi
Kognitiv-semantik	Me'yorlar, qoidalar va sabab-oqibat aloqalarini anglash, harakat rejasini intellektual tahlil qilish.	"Men nima uchun bu ishni qilishim kerak?" degan savolga aniq javob bera olish.
Hissiy-affektiv	Bajarilgan yoki bajarilmagan ish uchun ichki qoniqish, empatiya, majburiyat tuyg'usi va adekvat aybdorlik hissi.	O'z xatolaridan tashvishga tushish va ularni tuzatishga hissiy intilish.
Irodaviy-regulyativ	Tashqi stimulansiz ham faoliyatni maqsadga muvofiq davom ettirish, qiyinchiliklarni yengish, o'z-o'zini nazorat qilish.	Impulsiv istaklarni kechiktira olish (U. Mishelning "marshmallow test" effekti).
Motivatsion-qadriyat	Mas'uliyatli xulq-atvorning shaxsiy ma'no kasb etishi, tashqi nazoratning ichki motivga aylanishi.	"Kerak" tushunchasining shaxsiy ehtiyoj sifatida qabul qilinishi.

Mas'uliyat rivojlanishining yosh bosqichlari va dinamikasi## 2.1. Maktabgacha yosh (3-7): To'g'ridan-to'g'ri taqlid va hissiy identifikatsiya

Bu yoshda mas'uliyat hali mustaqil shaxsiyat xususiyati sifatida mavjud emas. Uning rivojlanishi bevosita taqlid mexanizmlariga va ota-onalarga hissiy bog'liqlikka (identifikatsiya) bog'liq. 3 yillik inqiroz ("Men borman" fenomeni)

bolaning o'z sub'ektivligini e'lon qilishining birinchi bosqichidir. Maktabgacha yoshdagi bolaning mas'uliyati uning o'yin faoliyatida, xususan, rolli o'yinlarda, qoidalarga rioya qilish orqali namoyon bo'ladi (D.B. Elkonin konsepsiyasi). Oilaviy muhitda bu yoshdagi bolaga o'yinchoqlarni yig'ishtirish va shaxsiy gigienani saqlash kabi oddiy, elementar vazifalar yuklatiladi. Bu yerda yetakchi psixologik holat ota-onalarning ijobiy hissiy munosabatidir. Agar bola biror vazifani bajarishga undalsa, uning harakatlarining natijalaridan faxrlanish hissi shakllanadi va bu keyingi davrlar uchun motivatsion asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshlang'ich maktab yoshi (7–11): Ijtimoiy mas'uliyat va internalizatsiya

Maktab ta'limining boshlanishi bolaning ijtimoiy rivojlanishini tubdan o'zgartiradi. Endi uning faoliyati nafaqat oila ichida, balki jamiyat (maktab, o'qituvchi, tengdoshlar) oldidagi burch xarakterini oladi. Bu davrning asosiy mexanizmi ichkilashtirish - tashqi ijtimoiy talablarning ichki psixologik normalarga aylanishidir. Boshlang'ich maktab yoshida bola o'zini o'zi boshqarish va irodali fazilatlarini rivojlantiradi. Uy vazifasini bajarish, kundalik tartibni bajarish va maktab anjomlariga g'amxo'rlik qilish - bularning barchasi boladan e'tiborini va xatti-harakatlarini nazorat qilishni talab qiladi. Ota-onalarning oilaviy muhitdagi roli to'liq nazoratdan birgalikda rejalashtirish (ko'maklashish) bosqichiga o'tishi kerak. J. Piaget ta'kidlaganidek, bu yoshda bola "avtonom axloq" bosqichiga o'tishni boshlaydi, ya'ni u qoidalarga shunchaki qo'rquvdan emas, balki ularning funksional zarurligini anglab yetgan holda amal qila boshlaydi.

O'smirlik (11–15 yosh): Avtonomiya inqirozi va ichki nazorat lokusi

O'smirlik shaxsiyat rivojlanishining eng murakkab va muhim bosqichidir. Bu davrda mas'uliyatni rivojlantirishning yetakchi mexanizmi avtonomiya (mustaqillik) va o'zini anglashning aksi bo'lish zarurati hisoblanadi. "Voyaga yetganlik hissi" ta'sirida o'smir ota-onasining mutlaq nazoratidan qochishga intiladi. Aynan shu bosqichda ichki mas'uliyat lokusini shakllantirish zarur. Agar ota-onalar o'smirlarga qaror qabul qilishga va ularning oqibatlarini shaxsan boshdan kechirishga ruxsat berishsa (masalan, byudjetni rejalashtirish, qiziqish guruhlarini tanlash), o'smirda yetuk mas'uliyat rivojlanadi. Aksincha, avtoritar oilalarda o'smir ochiq norozilik (isyon) yo'lidan boradi yoki passiv ravishda infantil bo'lib qoladi. E. Erikson nazariyasiga ko'ra, bu davrda ego identifikatsiyasi shakllanadi: o'smir "Men kimman va nima uchun javobgarman?" degan savollarga ichki javob izlaydi.

O'smirlik (15–18 yosh): Ekzistensial mas'uliyat va kelajakdagi istiqbollar

Ilmiy adabiyotlarda bu davr ijtimoiy va professional o'zini o'zi belgilash davri sifatida tavsiflanadi. Bu yerda mas'uliyat individual darajadan ekzistensial va ijtimoiy darajaga ko'tariladi. O'smir nafaqat bugun uchun, balki kelajakdagi hayot yo'li, kasb tanlashi va jamiyatdagi o'rni uchun ham mas'uliyatni his qila boshlaydi. Bu davrning yetakchi psixologik mexanizmi qiymat-motivatsion integratsiyadir. Mas'uliyat tashqi majburiyatlarga to'plam bo'lishdan to'xtaydi va inson dunyoqarashining ajralmas qismiga aylanadi. Bu davrda oila bola bilan teng huquqli hamkorlikka o'tishi, uning mustaqil hayot tanlovlarini hurmat qilishi kerak.

3. Ota-onaning munosabati modellari va ularning psixologik oqibatlari

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onalik uslublari bolaning mas'uliyat hissini rivojlanishiga bevosita to'sqinlik qilishi mumkin. Eng keng tarqalgan disfunktsional modellar quyida keltirilgan:

1. Ojizlik sindromi. Bunday bolalar ulg'aygan sari tashqi nazorat markaziga ega bo'ladilar, ya'ni barcha muvaffaqiyatsizliklari uchun tashqi muhitni va atrofdagilarni ayblaydilar.

2. Gipoproteksiya: Bolaga uning yoshiga nisbatan juda erta va juda ko'p mas'uliyat yuklanadi (masalan, yoshligida aka-uka va opa-singillariga to'liq g'amxo'rlik qilish, oilaviy muammolarni hal qilish). Bu holat bolaning ruhiyatiga shikast yetkazadi va nevroitik aybdorlik hissi va yuqori darajadagi xavotirni keltirib chiqaradi.

3. Qattiq va nomutanosib talablar: Bolaning intellektual va ixtiyoriy qobiliyatlarini hisobga olmagan holda undan mukammallikni talab qilish (perfeksionizm). Bu bolada nevroitik motivatsiya va muvaffaqiyatsizlik qo'rquvini keltirib chiqaradi.

Xulosalar va amaliy tavsiyalar. Oilaviy muhitda bolalarda mas'uliyat hissini rivojlantirish tizimli yondashuvni talab qiladigan dinamik, izchil jarayondir. Mas'uliyatning samarali rivojlanishi faqat ota-onalarning ta'lim strategiyalari bolaning psixologik yoshga bog'liq xususiyatlari va inqirozlariga yetarlicha mos kelgandagina sodir bo'ladi. Oilaviy muhitda bolalarda mas'uliyat hissini rivojlantirish shaxsning ontogenezigacha asoslangan uzluksiz va tizimli ijtimoiy-psixologik jarayondir. Bolalarda yosh xususiyatlariga muvofiq mas'uliyatni samarali rivojlantirish uchun oilaviy ta'lim strategiyalarini o'zgartirish va ilmiy va uslubiy tavsiyalarni amalda qo'llash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Bártoová L. Conception of responsibility in school-aged children // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. - 2014. - Vol. 112. - P. 1234–1240.

[2] Baumrind D. Current patterns of parental authority // *Developmental Psychology Monograph*. - 1971. - Vol. 4, No. 1, Pt. 2. - P. 1–103.

[3] Deci E. L., Ryan R. M. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // *Psychological Inquiry*. - 2000. - Vol. 11, No. 4. - P. 227–268.

[4] Dementiy L. I., Grogoleva O. Yu. The structure of responsibility of preschool and primary school age children // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. - 2016. - Vol. 233. - P. 372–376.

[5] Dong H., Wang X., Zhou M. Relationship between parental expectations and children's responsibility: Mediating role of parental involvement and moderating role of family socioeconomic status // *Early Child Development and Care*. - 2025. - Vol. 195, No. 9–10. - P. 888–904.